

Ключевые слова: система управления; хозяйственные органы власти; нацистский оккупационный режим; военная зона Украины.

The article is an attempt to characterize the economic system of management, which existed on the territory of a military zone of Ukraine during German occupation in 1942–1943. On the basis of a large amount of documentary materials from central and oblast archive institutions of Ukraine, a study has been made relating to the activities in the region carried out by the German economic bodies and also Ukrainian auxiliary ones.

Keywords: System of management; economic bodies ones; Nazi occupational regime; military zone of Ukraine.

УДК 930.253:94(477)“1941/1945”

О. Б. ПАЩЕНКО*

**УЧАСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ У ГУМАНІТАРНОМУ
ПРОЕКТІ “РАДЯНСЬКІ І НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
ТА ІНТЕРНОВАНІ. ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ”**

**(на прикладі Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України)**

Розглянуто перші підсумки участі України в міжнародному гуманітарному проєкті “Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду” на прикладі роботи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: Друга світова війна; військовий полон; Об’єднання “Саксонські Меморіали”; ЦДАВО України; електронна база даних.

З кінця ХІХ століття одним із найважливіших досягнень цивілізації є розвиток і встановлення міжнародних правових норм, що стосуються захисту військовополонених. Об’єктивно, полон завжди є результатом поразки, підкорення волі супротивника. Але разом з тим, знаходячись в полоні, воїн має право на захист своїх прав з боку держави, яка направила його на фронт. Держава ж, яка захопила його в полон, повинна дотримуватись норм міжнародного права, прийнятих в кінці ХVІІІ століття і закріплених Гаагською конвенцією “Про закони та звичаї сухопутної війни” (1907 р.) та Женевською конвенцією “Про поводження з військовополоненими” (1929 р.)¹. Трагедія радянських полонених, які знаходились з 1941 по 1945 роки в німецькому полоні, полягає саме

* Пащенко Оксана Борисівна – заступник директора Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

в тому, що вони були позбавлені захисту, гарантованого Женевською конвенцією 1929 року. Мотивуючи тим, що їх батьківщина не підписала даної конвенції, німецьке керівництво видало накази, на підставі яких мільйони військових були приречені на загибель в таборах для військовополонених та інтернованих. Понад 26 мільйонів радянських людей віддали своє життя на фронті, в полоні, на примусовій праці, загинули в період німецької окупації або ж були знищені в рамках запланованого Німеччиною “походу на Схід”². Накази та інструкції Верховного головнокомандувача Вермахту в частині поводження з радянськими військовополоненими, відповідно плану “Барбаросса”, значно відрізнялись від положень Женевської конвенції; це призвело до того, що говорити про захисну функцію даної конвенції стосовно радянських військовополонених практично неможливо. Всі інструкції Вермахту в своїх передмовах підкреслювали ідеологічний характер війни проти Радянського Союзу, а також особливу небезпеку більшовизму (і в тому ж числі радянських військовополонених), намагаючись таким чином легітимізувати жорстоке поводження з ними як свого роду самооборону.

Радянські військовополонені відносяться на довгий час до забутої і навіть табуїзованої до недавнього часу групи жертв націонал-соціалізму. Їх історія – це трагедія. Вони помирили, насамперед, від епідемій, недостатнього харчування, тяжкої фізичної праці в нелюдських умовах.

Навіть визволення табору радянськими військами не для всіх військовополонених відкривало шлях до довгоочікуваної свободи. Батьківщина офіційно розглядала їх як злочинців, що яскраво демонструє наказ № 270 Верховного командування збройних сил СРСР від 16 серпня 1941 року. Відповідно до цього наказу військовополонені звинувачувались в тому, що, опинившись в оточенні, вони не воювали до останнього подиху, а потрапили в полон. Сталін заявив: “У нас нет военнопленных, есть предатели”. Вражаюча кількість військовополонених, повернувшись на батьківщину, знову опинялась в таборах³.

Ще в грудні 1941 р., у зв’язку з появою численних агентів німецької розвідки в тилу радянських військ у вигляді осіб, що втекли з полону або тих, що перейшли з окупованих радянських територій, Державним Комітетом Оборони було прийнято рішення про створення в кожній армії збірно-пересильних пунктів, на яких працівниками спецвідділів здійснювалась перевірка (так звана фільтрація) військових, що втекли з полону або вийшли з оточення. За результатами фільтрації, осіб, що не були диверсантами, шпигунами, радистами, співробітниками німецьких каральних органів, активними членами фашистської партії, переводили в робочі батальйони, а хворих та інвалідів – відправляли додому.

У цей же час, у 1942–1943 рр., були організовані перші перевірочні фільтраційні табори (або спецтабори), куди “СМЕРШ”⁴ направляв всіх без винятку радянських військовослужбовців, що втекли з полону або

були визволені Червоною Армією. Вони цілодобово перебували в розпорядженні слідчих “СМЕРШ”, а після тривалих місяців перевірок їх направляли до таборів відповідно до рішення суду або в позасудовому порядку. Багатьох засуджували до смертної кари за статтею “зрада Батьківщини”. Пізніше, через багато років, така “слідча” робота була засуджена як злочин. “Следует отметить, что по масштабам и размаху, силам и средствам оперативно-розыскная и следственная работа по фильтрации военнопленных вражеских армий, бывших советских военнопленных, а также в государственной проверке репатриантов из числа советских граждан не имела аналогов в истории спецслужб в мире”⁵.

Відповідно даних 1945 року через спецтабори пройшло 354 592 особи, у тому числі офіцерів – 50 441 особа з числа колишніх військово-вослужбовців Червоної Армії, що вийшли з оточення і були визволені з полону⁶.

Відомості про долі колишніх радянських військовополонених містяться в персональних картках, що заводились адміністрацією таборів для включення до картотеки Довідкової служби вермахту (ВАСт). Упродовж тривалого періоду фонди картотеки колишньої Довідкової служби вермахту (ВАСт), які в 1945 році були перевезені в СРСР, вважались у Німеччині втраченими. В самому ВАСт в Берліні збереглася лише незначна частина його документів. З ідеологічних мотивів аж до розпаду СРСР фільтраційні матеріали на громадян Радянського Союзу, що потрапили в полон або були вивезені на примусові роботи, зберігались в архівах органів держбезпеки під грифом “секретно”. Лише на початку 90-х років зацікавлені організації та приватні особи змогли отримати доступ до цих документів. Архівні документи, мовчазні свідки трагедії минулого століття, містять важливу, до недавнього часу практично закриту історію війни. Її тяжкий спадок позначився не лише на понівечених людських долях. Інформація, що раніше слугувала можливою підставою для обмеження соціальних та політичних прав радянських громадян, які повернулись з полону на батьківщину, тепер стає документальним джерелом для увічнення пам’яті всіх тих, хто постраждав у ході бойових дій, сприяє об’єктивному осмисленню та опису подій останньої світової війни.

Розпочата Німеччиною Друга світова війна завдала десяткам мільйонів сімей, що проживають на всіх континентах світу, неймовірних страждань та горя. Злочини націонал-соціалізму призвели до того, що мільйони людей втратили своїх близьких і до сьогодні нічого не знають про їх долю. Вшановувати пам’ять жертв війни, з’ясувати їх долі – в цьому полягає одне з головних завдань Об’єднання “Саксонські Меморіали в пам’ять про жертви політичного терору”, заснованого в 1994 році у Вільній землі Саксонія (Німеччина).

Після підготовчого періоду, розпочатого ще в 1996 році, Об'єднання “Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору” в 2000 році приступило до реалізації науково-дослідного проекту Німеччини та Росії про долі радянських військовополонених. Через два роки цей проект був доповнений дослідженнями про долі німецьких військовополонених і об'єднався в один загальний гуманітарний проект “Радянські і німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду”. В 2002 році до проекту приєдналась Білорусь, а в 2004 році й Україна⁷.

Громадяни колишнього Радянського Союзу становлять одну з найбільш численніших груп жертв Другої світової війни. Понад 20 мільйонів чоловік загинули на фронтах війни, в полоні або на примусових роботах. Мільйони з них поховані на чужині, в тому числі й в Німеччині. За їх могилами, ось уже протягом десятиліть, доглядають чужі люди, в той час як родичі здебільшого навіть не знають про їх місця поховання. Робота, проведена Документаційним центром Об'єднання “Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору” останніми роками, значною мірою змінює цю існуючу десятиліттями ситуацію. Тисячі імен радянських людей, похованих на кладовищах Вільної землі Саксонія, стають відомими громадськості країн колишнього СРСР.

Основу для дослідження долі радянських військовополонених, що перебували в німецькому полоні, становлять, насамперед, карткові документи на радянських військовополонених – картотека ВАСт. Систематична обробка цих архівних документів, які нині зберігаються на Україні в державних архівах областей та Галузевому державному архіві СБУ, введення їх інформації до бази даних у багатьох випадках навіть через 65 років дає змогу простежити долі окремих людей.

Повноправним учасником гуманітарного проекту “Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду” Україна стала після підписання 19 лютого 2004 року Угоди між Державним комітетом архівів України та Об'єднанням “Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору”. 30 вересня 2004 року в рамках зазначеної Угоди Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Документаційним центром Об'єднання “Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору” було підписано Угоду про міжнародне співробітництво в рамках проекту “Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду”. Німецьких партнерів зацікавили різні категорії архівних документів, насамперед, документи про долі радянських військовополонених (німецькі документи, облікова картка німецьких таборів, документи радянських фільтраційних таборів, протоколи допитів); документи про долі німецьких

військовополонених (протоколи допитів німців в партизанських загонах, військові квитки німецьких військовослужбовців, документи таборів німецьких військовополонених на території України, місця розміщення та історія таборів, звіти про стан німецьких кладовищ, списки похованих на кладовищах).

Співробітниками ЦДАВО України була проведена робота з виявлення відповідних архівних документів у фондах ЦДАВО України. Спільно з німецькими партнерами виявлення проведено також у фондах Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Автономної Республіки Крим. Згідно з Угодою, українська сторона, скануючи облікові картки на колишніх військовополонених, створює електронний архів документів, що зберігаються в державних архівах України, а також здійснює обробку архівної інформації, заповнюючи відповідні позиції електронної бази даних “Радянські військовополонені”. Робота по створенню бази даних була розпочата з опрацювання робочою групою ЦДАВО України документів Державного архіву Київської області. З цією метою до ЦДАВО України було передано понад 8000 трофейних облікових карток радянських військовополонених, які були частиною картотеки ВАСт. Серед цих карток переважну більшість становили Персональні картки I та II, зелені картки, картки обліку табору, лазаретні картки та додатки до них.

Персональна картка I (Personalkartke I) містить всі особисті дані військовополоненого, в більшості випадків – також фотографію, відтиски пальців і особливі прикмети зовнішності. В нижній частині картки на першій сторінці часто проставлялись штампи – примітки. Наприклад, “Ознайомлений з наказом Верховного командування Вермахту від 01.10.1940 про заборону стосунків з німецькими жінками”, “Придатний до роботи середнього ступеня складності”, “ Втік (дата), упійманий (дата)” ; на деяких картках є позначки ВАСт про взяття картки на облік. На зворотньому боці картки міститься інформація про отримання захисних щеплень, захворювання, перебування в лазареті, позначки про штрафні покарання, переведення в інші табори, робочі команди. Записи на звороті персональної картки I в багатьох випадках відсутні. Персональна картка I систематизувалась в таборах для військовополонених за особистим номером військовополоненого (Erkennungsmarke). Особистий номер військовополоненого та номер табору, в якому був отриманий особистий номер, зазначались на першій сторінці у верхньому та в нижньому кутках, а також на звороті картки. Крім того, військовополоненого фотографували з табличкою в руках, на якій крейдою зазначався особистий номер та номер табору, в якому цей номер був зареєстрований.

Персональна картка II (Personalkartke II) містить, крім основних особистих даних військовополоненого (прізвища, ім'я, дати і місця на-

родження, національності, особистого номера), всі важливі господарські записи (про нарахування заробітної платні, іноді про видачу спецодягу та інше). В картотеках Персональні картки II систематизувались за алфавітом, для цього у верхньому правому кутку в спеціальній графі додатково зазначались дві-три перші літери прізвища військовополоненого.

Зелена картка або повідомлення про переведення (Grüne Kartei-karte) заповнювалась особисто військовополоненим при надходженні або переведенні в інший табір. На першій сторінці військовополонений зазначав прізвище, ім'я, по батькові, дату і місце народження, статус (цивільна особа чи військовослужбовець, офіцери також зазначали звання). На звороті: відомості про близьких родичів, цивільну спеціальність, дату і місце полонення. Табірне керівництво робило позначки про дату вибуття або надходження в табір і обов'язково на нижній частині картки зазначало особистий розпізнавальний номер військовополоненого.

Лазаретна картка (Lazarettkarte) являє собою формалізований бланк рожевого кольору, який був однаковим для госпіталізованих солдат вермахту, союзників, а також для військовополонених. Особі, що заповнювала картку, достатньо було виділити відповідну літеру в верхньому кутку, зазначивши при цьому громадянство (для німців) і національність (для військовополонених). Лазаретні картки містять мінімум особистих даних військовополоненого: розпізнавальний номер, головний штамп госпіталю, позначку про причину госпіталізації, дату надходження і вибуття з відповідною вказівкою шталагу. Іноді на звороті картки зазначались відомості про родичів. У випадках смерті військовополоненого у лазаретній картці вказувалась дата і причина смерті, з обов'язковим зазначенням номеру ділянки та могили на кладовищі для військовополонених.

Картка обліку табору (Lagerkarteikarte) являє собою формалізований бланк рожевого або жовтого кольору, містить мінімальні особисті дані військовополоненого, розпізнавальний номер і назву табору, в якому він утримувався, національність, статус⁸.

Структура карток картотеки ВАСт майже однотипна, тому інформація даних карток досить легко переноситься в електронну базу даних, яку відповідно до умов Угоди про міжнародне співробітництво створюють співробітники ЦДАВО України. Оператор, що опрацьовує відомості, заповнює наступні рубрики бази даних: прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, національність, відношення до військової служби, дата і місце полонення, порядок переміщення з одного табору до іншого (із зазначенням типу табору – шталаг, дулаг, концтабір). В спеціальній графі зазначається статус військовополоненого: “невідомий”, “помер”, “переданий до гестапо”, “цивільний робочий”. У

випадку смерті військовополоненого зазначаються відомості про дату і причину смерті, а також координати місця поховання.

Крім того, електронна сторінка на військовополоненого містить точні пошукові дані архівних документів: тип документу, номер електронної версії документу, місцезнаходження архіву, номер фонду, опису, справи. До електронної сторінки, створеної співробітником архіву, прикріплюється електронна версія документу, інформація якого використовується для створення електронної сторінки. Функціональні можливості електронної бази даних дають змогу здійснювати перехід від електронної сторінки бази даних до прикріпленої електронної версії архівного документу.

Можливості електронної бази даних дозволяють здійснювати відбір даних по кожній з перелічених вище рубрик, вести кількісний облік військовополонених і цивільних громадян за різноманітними параметрами, а також отримувати нові результати. В перспективі, після завершення роботи над проектом, дослідники отримають можливість оперувати даними не лише однієї архівної справи, а й даними різних архівів.

Реалізація проекту співробітниками ЦДАВО України, здійснена на підставі документів картотеки ВАСт, що зберігаються в Державному архіві Київської області, є лише початковим етапом обробки колосальної кількості даних про долю радянських військовополонених. На цьому етапі роботи співробітники архіву опрацювали дані понад 8.000 німецьких трофейних карток, в ході сканування створено більше 12.000 електронних сторінок архівних документів, в результаті чого електронна база даних на радянських військовополонених поповнилась інформацією більше ніж на 6000 об'єктів – військовополонених, чії родичі до війни проживали на території Київської області. Про кінцеві результати говорити сьогодні ще рано: попереду роки дослідницької праці, опрацювання документів інших державних архівів областей України, але вже зараз очевидно, що система електронного обліку військовополонених являє собою нову джерельну базу в дослідженні явища воєнного полону Другої світової війни.

Аналіз даних електронної бази про долю військовополонених дає підстави для попередніх висновків.

По-перше, в існуючих на сьогодні документах уточнення потребує значна кількість прізвищ військовополонених. Через 65 років важко судити, чи існувала чітка інструкція при заповненні облікових документів на військовополонених, яка версія – російськомовна чи німецькомовна – була первинною при заповненні облікових документів. Крім того, слід враховувати той факт, що при транслітерації з російської мови на німецьку та навпаки існує проблема передачі літерами німецького алфавіту окремих літер російського алфавіту. Труднощі також виникають

і при написанні літерами німецького алфавіту м'яких приголосних, а також передачі на письмі особливостей вимови прізвищ. Слід також пам'ятати, що зелені картки військовополонені заповнювали самі, рідною мовою, але багато з них були малограмотними, тож іноді в одній і тій же картці по різному зазначали своє прізвище на першій сторінці та прізвище батьків або дружини на звороті картки.

У 1950–1960 рр. при перекладі трофейних карток співробітники органів держбезпеки транслітерували прізвища військовополонених з німецької мови на російську, виходячи з правил німецького правопису, дуже часто виправляли прізвища на картках або дописували чорнилом частину літер, оскільки картки здебільшого заповнювались простим олівцем і літери з часом стерлись.

У результаті подвійної транслітерації, виправлень німецькою та радянською сторонами кінцевий варіант прізвища, який пізніше ввійшов до облікових документів органів держбезпеки, відрізнявся від істинного. Уникнути неточностей можна за допомогою електронної бази даних, яка дає змогу здійснювати пошук необхідної інформації про військовополоненого не лише документом, складеним за алфавітним принципом, але й з урахуванням інших даних, наприклад, за номером військовополоненого. Таким чином, навіть при різному написанні прізвищ, беручи до уваги інші параметри, а саме: номер табору і дату народження можна легко встановити, що мова йде про одну і ту ж особу.

По-друге, дослідники долі радянських військовополонених, завдячуючи значній кількості інформації, що опрацьовує електронна база даних за лічені хвилини, отримують можливість уточнення багатьох фактичних даних, що стосуються системи та умов утримання військовополонених, до того ж не лише на території Третього Рейху, а й на окупованій території колишнього СРСР.

Питань, на які ми і майбутні покоління дослідників історії радянського полону в роки Другої світової війни ще маємо відповісти, чимало. Спільне вивчення історії Другої світової війни – гідний внесок сучасників в справу взаєморозуміння, примирення і розвитку добросусідських відносин між народами колишнього СРСР і Федеративної Республіки Німеччини. Створення електронної бази даних – лише один із етапів цього вивчення. Взаємні зустрічі, обмін досвідом у роботі над проектом, спільний пошук рішень і проведення науково-практичних конференцій сприяють відкриттю нових сторінок з історії радянського полону.

¹ Пустогаров В. В. Международное гуманитарное право. – М., 1997. – С. 12.

² Кривошеев Г. Ф. и др.: Россия и СССР в войнах XX века. Потери военных сил. Статистическое исследование. – М., 2001.

³ Канун и начало войны: Документы и материалы/ Сост. Л. А. Киришнер. – Л., 1991. – С. 39.

⁴ Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 року спеціальні відділи НКВС СРСР були реорганізовані у відділи контррозвідки “СМЕРШ” (“Смерть шпионам”).

⁵ *Смыслов О.* Генерал Абакумов. – М.: Вече, 2005. – С. 266.

⁶ *Теплицын В. Л.* “СМЕРШ”: операции и исполнители. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 315 – 316.

⁷ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 10.

⁸ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 15–16.

Рассмотрены первые итоги участия Украины в международном гуманитарном проекте “Советские и немецкие военнопленные и интернированные. Изучение вопросов истории Второй мировой войны и послевоенного периода” на примере работы Центрального архива высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война; военный плен; Объединение “Саксонские мемориалы”; ЦГАВО Украины; электронная база данных.

The article deals with the first results of Ukraine’s participation in the International humanitarian project “The Soviet and German prisoners of war and interned persons. The study of questions concerning the history of the Second World War and after the war period” by the example of the work of Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Keywords: the Second World War; a military captivity; Association “Saxon memorials”; TSDAVO of Ukraine; an electronic database.

УДК 930.253:94(477.43/.44)“1941/1945”

П. Я. СЛОБОДЯНЮК*

ЄВРЕЙСЬКІ ЖЕРТВИ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено трагічні події німецько-фашистського антисемітизму, нищення євреїв на Поділлі в роки Другої світової війни.

Ключові слова: антисемітизм; гетто; фашизм; Друга світова війна; Поділля.

У Європі ситуація була для євреїв надзвичайно складною. Антисемітизм набрав все більшого розмаху, досягав своїх найвищих обертів, переходив у ранг державної політики цивілізованих держав. У багатьох

* *Слободянюк Петро Якович* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Хмельницької області.